

"לה ריוויסטה איסדאליטיקה"

כתב העת היהודי הראשון באיטליה

ברונו די פורטו

השואה, שפגעה בעשרים ובעניים כאחד, הוכיחה שדעתו של נורדאו הייתה מבוססת לחלוטין, ואולם דבר זה אינו סותר את המניעים החלקיים של דעות קדומות ויחס עוין ליהודים שלא הגיעו עד כדי אנטישמיות קיצונית.

סאצ'רדוטי, בהביאו את הנימוק של הידרדרות העניים, לא היה ער לסכנה הטמונה במצב הבורגני. בהשוואת הבורגנות למעמדות הגבוהים ברמה התרבותית הוא התכוון לשימוש הומניסטי חיובי. ואמנם, הוא רצה גם בהינוכו של המעמד הבינוני ושל המעמד הגבוה. אף על פי שלא השתמש במונח המפורש, היתה גישתו גישה של "miglioramento" ("שיפור", "התקדמות"), הגרסה האיטלקית של התוכנית היהודית האירופית של *Verbesserung* או *Amélioration*: להשתפר ולהתקדם, בנפש ובהתנהגות, במעשים ובכבוד, כדי לנצח את הדעות הקדומות של העולם הנוצרי, כדי להשיג את הרמה המתאימה לאמנציפציה, כדי להיקלט בחברה האירופית ולהשתלב בה. סאצ'רדוטי, תושב מודנה, לא פרסם את הקונטרס בדוכסות של בית אסטה המחמירה, אלא בדוכסות פארמה הסובלנית, מקום מתאים לכך, שכן היהודים נהנו בו ממעמד כמעט שווה לשאר הנתינים, להוציא את הגמבלה הקשה שמנעה מהם לגור בעיר הבירה ולייסד בה קהילה.

לאחר שנתיים, נוסד בשנת 1845, גם הוא בפארמה, כתב העת היהודי האיטלקי הראשון, *La Rivista israelitica* ("כתב העת היהודי"). המייסד היה בן מודנה אחר, צ'זארה רוביגי (Cesare Rovighi, 1820-1890), רופא צעיר שהיה לימים לקצין. התוכנית היתה לפרסם ירחון, אבל בגלל קשיים שונים ראו אור רק 11 גיליונות שהופיעו מפעם לפעם. הראשון הופיע באוקטובר 1845 ונשא את התאריך של מאי אותה שנה, והאחרון הופיע בראשית שנת 1848 ונשא את התאריך אוקטובר 1847. שני גיליונות - מס' 3-4 ומס' 6-7 - היו כפולים. מספר העמודים הכולל הגיע ל-728, במיספור שוטף. הפורמט היה של "אוקטבו", בדומה לדפי ספר בלתי מהולקים, עם הערות בשולי העמוד. לא עלה בידי למצוא את המסמכים המתייחסים להענקת האישור, לרישום ולהגהלת העתון; קרוב לוודאי שכל אלה אבדו בארכיון המדינה בפארמה.

ישראל, עברי או יהודי

הגיליון הראשון נפתח במאמר הקדמה של העורך. בלי להזכיר מפורשות את הקונטרס של סאצ'רדוטי, הוא דומה לו בכמה נקודות: בביקורת על השמרנות ועל הסגירות של החוגים היהודים; בעידוד להינוך, שהיו לו מקבילות גרורות בעתונות ובתרבות האיטלקית של התקופה;

בשנת 1843 פרסם סאבאטינו סאצ'רדוטי, יהודי משכיל תושב מודנה (שלא ידוע עליו אלא שהיה כלכלן במקצועו), בפארמה חוברת בצורת איגרת המיועדת לבן דתו סמואלה ליוצי מהעיר רג'יו: "איגרת בנוגע ליהודים האיטלקים".¹ מדברי הפתיחה אפשר להסיק שסאצ'רדוטי כתב איגרות נוספות (האיגרת היתה צורה של פובליציסטיקה קודמת - או מקבילה - לעתונות), שלמרבה הצער אבדו ככל הנראה. להוציא כמה תקדימים רחוקים, איגרת זו היא הביטוי הברור הראשון של תסיסה רפורמיסטית בקרב יהודי איטליה, תסיסה שהתגברה במאה ה-19, לקראת האמנציפציה. בסגנון מבריק תמך סאצ'רדוטי בלהט - ולעיתים ניכר בו שמתוך נטייה להתבוללות - בסוג שונה וברמה שונה של הינוך בקהילות היהודיות, הינוך שירחיב את האופקים, יצא מהפלפול התלמודי המצומצם ומדקויות הדינים, ויכוון את הנערים מהשכבות העניות ללימוד מקצוע. שכבות אלו עסקו בעיסוק המשפיל של סמרטוטות, סמכו על עזרת הצדקה והסתגרו בעגה המזוהה שלהן. השכבה הענייה ביותר היתה בשל עונייה, "הגוף השחור" שעמעם את אורה של האליטה המשכילה וסיכן את עניינם של היהודים כולם. החלוקה המעמדית הנוקשה התאזנה על ידי הכרה בסולידריות ההכרחית: האמידים היו חייבים לעזור לעניים ולהרימם מאשפתות, משום שבעיני זרים היו היהודים מקשה אחת. סאצ'רדוטי לא שם לב לעובדה שבזמן שטיפלו במצוקת העניים, רגזה האנטישמיות בארסיות על הרווחים של העשירים ושל המתעשרים. באותה שנה עצמה טען מרקס בחיבורו "הבעיה היהודית", שלא היה צריך לשחרר את היהודים, אלא לשחרר את העולם מהיהדות, שנתפשה כמנטליות של רדיפת בצע ותאוות ממון. שנה לאחר מכן פרסם טוסנל (Toussene), חסיד תורתו של פוריה (Fourier), את חיבורו *Juifs rois de l'époque* ("יהודים מלכי התקופה"), בו טען שרוח המסחר הקטנונית וצרת האפקים של היהודים היא השולטת על העולם המודרני. אותם דברים יאמר באיטליה שאחרי האמנציפציה פייטרו אלרו (Pietro Ellero) בספריו *La questione sociale* ו-*La tirannide borghese* ("הבעיה החברתית" ו"הרודנות הבורגנית").²

לימים, (בסוף המאה ה-19), יסביר הכלכלן היהודי אקילה לוריא את האנטישמיות כמאבק פנימי של הקפיטליזם שניהלו הקפיטליסטים הנוצרים נגד הקפיטליסטים היהודים. המאבק הפנימי זירז לדעתו את משבר הקפיטליזם עצמו וסייע להתפתחות הסוציאליזם. בזמנו מתח עליו ביקורת מקס נורדאו על ששכח את ההמונים היהודים העניים של מזרח אירופה, הנפגעים העיקריים של האנטישמיות, שכן מי שלחם ביהודים לחם יותר נגד עם מאשר נגד מצב כלכלי-חברתי.³

הא לכם זרע

Accipite semina... Gen. 47. v. 24.

RIVISTA ISRAELITICA

GIORNALE

MORALE, CULTO, LETTERATURA E VARIETÀ

DIRETTO

Dal Dott. Cesare Pavighi

P A R M A

DALLA TIPOGRAFIA FIACCADORI

לכל את ההתייחסות לתלמוד. הרפורמיזם המתון של כתב העת ראה בתלמוד מקור והוכחה של תהליך משתנה בהדרגה בגלל הפרשנות הגמישה של המצוות והתאמתן לזמנים המשתנים ובגלל הנטייה לזיכוח והיצירתיות בתפילה.

הנציג הסמכותי החשוב ביותר של הרפורמיזם המתון אך הנחרץ הזה היה הרב הראשי של קהילת מאנטובה, מרקו מורטארה, שהצביע על מחברי התלמוד כעל דוגמה של דינמיקה דתית במהלך הזמנים: "חז"ל ידעו היטב את עקרון ההתאמה וההסתגלות ופעלו על פיו; משום כך השכילו לשנות את מוסדותיהם בהתאם לצורך ומשום כך לא רצו להעלותם על הכתב, כדי שלא ייחשבו לבלתי ניתנים לשינוי. אסונות ובורות עצרו את התיאולוגיה הפולחנית היהודית ברמת המאה שבה נכתבה, רק אם נשוב למקורות נוכח לקדמה אחרי כמעט אלף ומאתיים שנים של עצירה. כך נוכח "לחזק את דתנו בלב בני זמננו". מחכמי העבר הוא שאב גם עידוד לגיוון, ליצירתיות, להידושים בתפילות לעומת הנוקשות של הנוסחאות הקבועות. כשהשתתף במחלוקת מובנת עם רבנים שמרנים יותר מבית המדרש לרבנים של פאדובה, חתם מורטארה בשם העט "דורש טוב" (בעברית במקור). הוא גילה את זהותו כמה שנים אחר כך, בכתב העת *L'Educatore israelita* ("המחנך היהודי"), אבל רעיונותיו כבר היו ידועים בעקבות מחקריו בנושאי גמרא ב-*La Rivista israelitica*.⁶ במאמר זה הוא טען שלא היה מציע רפורמות אילו הבחין בקיום מצוות הדת, כולן או מקצתן, אלא שהציע את הצעתו לנוכח האדישות הגוברת ועויבת המצוות, כדי להציג את עדת ישראל באופן שיתאים למצבים המודרניים, מתוך הבחנה בין עקרונותיה הקבועים שמקורם בהתגלות או בהשראה אלוהית לבין ההוראות והמנהגים שמקורם באדם והצטברו ברבדים השונים או השתנו במרוצת הזמן. "דורש טוב" המליץ על רפורמות כדי להתגונן מפני הבריחה אל האדישות וגם כדי למנוע את "סופת הצפון", כלומר הפצתו באיטליה של הזרם הרפורמי הקיצוני שמקורו בגרמניה (דבר שלמעשה לא קרה). גם הזרם הרפורמיסטי המתון שבו דגלו רוביגי, מורטארה והרב ג'וזפה לוי, לא האריך ימים בעקביות ובהתאם לתוכניתו המקורית. הרב לוי המשיך קו זה מעל דפי *L'Educatore israelita*, כתב העת היהודי השני באיטליה, שראה אור בעיר ורצלי משנת 1853 ועד מותו של לוי בשנת 1874. ממשיכו היה הרב פלאמיניו סרבי. שם כתב העת שונה ל-*Vessillo israelitico* ("הדגל היהודי") וחל שינוי גם בקו האורתודוקסיה. הרפורמיזם האיטלקי השתמר כקבלה של כמה חידושים ושיפורים חיצוניים בפולחן, כהתמנות מסוימת באורתודוקסיה וכצמצום ויתור גמישות בשמירת המצוות הממוצעת ובהתנהגות המעשית של המשפחה ושל היחיד. אפשר יהיה להבחין בהבדלי אופי, בדרגות השונות של פתיחות כלפי חידושים או של דבקות נוקשה למסורת מצד הרבנים השונים. בייחוד בטורינו היו מקרים של חידושים בולטים שהציעו או שהחליטו עליהם הנהלות הקהילה בגלל אילוצים חברתיים מעשיים, אך נתקלו בהתנגדות רבנים. לימים נתן פליציה מומיליאנו (Felice Momigliano) ביטוי לרגישות ולהשקפה דתית נוטות לקדמה ומיוחדות במינה, אבל אז, בשנים של *La Rivista israelitica* (ואחר כך של *L'Educatore israelita*), לא חשבו עדיין על הקמת קהילות או בתי כנסת עצמאיים, אלא דווקא היה רצון לרכוז את הפולחן בבתי כנסת נאים שיבואו במקומם של בתי התפילה הרבים נטולי הקישושים.

בדאגה לתיקון המצב הנחות של השכבות העניות, דאגה שגם היא לא היתה אופיינית לאוכלוסייה היהודית בלבד. ואף על פי כן, מחשבתו של רוביגי היתה מופנית ליהדות איטליה בצורה יסודית הרבה יותר, וכוונתו היתה לספק לאותה יהדות כלי ביטוי שיכינו אותה לאמנציפציה בעזרת התאמות והידושים, אבל מתוך שמירת זהותה יותר משהתכוון סאצ'רדוטי. הזהות היתה לאומית ודתית. המונח המקובל "האומה היהודית" קיבל גוון חדש במאה של התעוררות לאומית, אם כי בגיליונות האחרונים של אותו כתב עת, התחולל משבר בממד הלאומי של היהדות – כפי שקרה בגרמניה – בעקבות אווירת האמנציפציה והציפייה לסיכויי השתלבות באומה האיטלקית בעתיד. באופן פרדוקסלי, עד נקודה מסוימת עודדה הצנוורה על התנועה הלאומית האיטלקית את הבעת הרגש היהודי; לפני הופעת הציונות ולפני האנטישמיות המודרנית נתפש הרגש היהודי כדבר קשור יותר למסורת אבות ופחות כנטייה מהפכנית. עד נקודה מסוימת, מפני שלקראת האמנציפציה חששו היהודים שיאשימו אותם בבדלנות ורצו להביע בבירור את אהבתם הכנה למולדת האיטלקית. באותה תקופה, במסגרת הישגה של מדינות קטנות בטרם האיחוד, מולדת היתה המקום שהאנשים נולדו בו ובו שאפו להיות נתנים בעלי זכויות מלאות. כך, כשדיבר בגאווה על האומה היהודית, ציין רוביגי את הקשר הדתי אליה, קשר שיכול להתקיים בהרמוניה מלאה עם הנאמנות למדינות, עם אהבת המולדת ועם השאיפה להיות לחלק מהחברה שמסביב. בגיליונות האחרונים, בהתקרב האמנציפציה, הורגשה הנטייה להעלים את הפן הלאומי של היהדות, הן מבחינה – כפי שאפשר לקרוא במאמר שהופיע ב-*Gazzetta privilegiata di Venezia* ("העתון המועדף של ונציה"), המצוטט בכתב העת – והן בעתונות היהודית, במאמר של ג.א. ראנדגר, שאגב העברת הנושא לתחום הלשוני, העדיף להזוה ולעתידי את השימוש במונח *Israeliti*, המציין את המאמינים בדת מסוימת ("בני דת ישראל"), על פני המונח *Ebrei* ובייחוד על פני המונח *Giudei*, המציין השתייכות לאומה היהודית.⁷

הממד הדתי של הזהות היה קבוע ומעל לכל ויכוח במשמעותו הכללית, אבל הותיר מקום לזיכוח פנימי על צורות הדת והוראותיה במסגרת האירופית של חלוקה בין אורתודוקסיה לרפורמה. רוביגי צידד בגלוי ברפורמות מתונות, שעיקרן פישוט הטקסים הדתיים ובה בעת עידודם ועשייתם נאים יותר. כמו כן דגל בתיקונים בהוראות הדקדקניות הכובלות יתר על המידה, במטרה להסיר מכשולים מתהליך הקליטה וההשתלבות בחברה האיטלקית וכדי לשמור על הקשר ליהדות של אלה שכבר נטו להתרחק מהמסורת ומבתי הכנסת. טקסי הדת היו חייבים להתקצר מצד אחד ולהיעשות נאים יותר ומושכים מצד אחר, ועליהם היה להביא בחשבון את החובות בתחום החברתי, חובות שהלכו וגדלו והשאירו פחות ופחות פנאי. כמו כן היה חשוב לאפשר את השוואה עם היופי החגיגי והקסם הרגשי של טקסי הדת הנוצרית. גורם זה לא צוין בפירוש, מפני שרוביגי, בזהירות מוצהרת, נמנע מכל השוואה לנצרות ומכל התייחסות אליה. אבל הדוגמה הנוצרית היתה מורגשת והיתה לעתים קרובות מודל לחיקוי לא במובן התיאולוגי והדתי, אלא ביופי המאופק של הפולחן, במתק הרגשות וכן בשימוש במונחים בתיאורי טקסים ופולחן ובלשון כתב העת בכלל, לצד מונחים מהמסורת היהודית הטהורה. בין מרכיבים אלה יש להזכיר ראשית

הנטייה הרפורמיסטית שימשה רקע והזינה זרם מחשבתי שהיה ועודנו תקדים איטלקי ייחודי להבנה של יהדות מתקדמת ודתית כאחת. זרם זה היה מנוגד לנוקשות המסורתית בסגנון הישן; היתה לו מחלוקת שקטה, מלאת כבוד - אבל לא פחות ברורה בגלל זה - עם עמדה אורתודוקסית קיצונית, נאורה או שמרנית, שייצגו באותו כתב עת שני רבנים דגולים מבית המדרש לרבנים של פאדובה: שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) ולליו דלה טורה (Lelio Della Torre). לדעתם, כללי העקרונות או, כפי שנאמר אז, "חוקי הפולחן", מעצם היותם מכלול המצוות, היו חלק שלא ניתן לחלוקה ולשינוי - למעט כמה פרטים - של המורשת ההיסטורית, האתית והליטורגית של עם ישראל שהוענקה לו בהתגלות. חוקי הפולחן חולקים כבוד לרוממות האל ומחוקים את ערכי המוסר והרוח ברמה גבוהה יותר מחוקי המוסר הטבעיים. לוצאטו, אף על פי שקיבל את העיקרון הפשוט של שבע מצוות בני נוח לגבי הלא-יהודים, הגיע כאדם דתי עד כדי כיבוד ואפילו העדפה של הדת הנוצרית הפוזיטיבית, הבנויה בתוך מערכת מדויקת של פולחן וערכים. בשביל היהודים, בשילוב מלא של זהות לאומית וזהות דתית, יכול קיום המצוות לא רק להתיישב עם השתתפות בחיי החברות והמדינות באירופה, אלא אף להיחשב למקור ולהבטחה של רצינות מוסרית, לטובת הסדר החברתי והמדיני. לדעתם, כדי לעשות את היהודי לאורה, אין הוא נדרש להקריב את נאמנותו הדתית ואורח חייו, אלא הוא חייב לדבוק בהם ולהוכיח אותם, כשהוא מתנהג בעת ובעונה אחת כבן ישראל טוב וכאזרח או נתין נאמן.

העתון שצפה את האמנציפציה

זאת היתה גם עמדתו בגרמניה של שמשון רפאל הירש, מנהיג זרם אורתודוקסי של בעלי רוח מודרנית, אשר שאף ליצור סוג של "יהודי גאור שומר מצוות". אפשרות הדו-קיום בין הנאמנות ליהדות ובין ההשתלבות בחברה פותחת פתח לזויכוח רטרופסקטיבי על הבעיה ההיסטורית של מחיר השוויון.¹ שד"ל המליץ בחום על התנהגות של יושר, של הכרת טובה, של סובלנות הדדית, של רוממות רוח אנושית בתגובה ליחס החדש והתרבותי של ממשלות ושל עמים. בביטוי עיונת מסוימים כלפי אומות העולם הנוכריות המצויים בכתבים יהודיים עתיקים הוא ראה אנאכרוניזם. מן הבחינה הזאת נטה גם הוא לאבולוציה: "מעשה חמור ביותר יעשה אותו יהודי - הני היום בתוך עמים אנושיים וישרים, שממשלותיהם מגנות בטובן על חייו ועל רכושו - שירגיש כלפיהם ולו רק צל צלם של רגשות המנוגדים לחברה ולדת כאחת."² שד"ל ראה באפשרות קיומו של הממד הלאומי של היהדות לצד נאמנות למדינה במסגרת הרב-לאומית של הקיסרות ההאבסבורגית, אך ממד זה ייחלש באופן הדרגתי או ישתנה ויהיה לגוון אתני קל עם ההשתלבות במדינה האיטלקית בעלת האופי הלאומי המודגש. עמיתו של שד"ל, דלה טורה, שהאריך ימים אחריו וחי במציאות האיטלקית, מיתן עוד יותר את ביטויו. מאוחר יותר התנגד פלאמיניו סרבי (Flaminio Servi), אורתודוקסי בענייני דת אבל איטלקי לחלוטין ברגשותיו, לצינונות שבעקבותיה עתיד היה לקום לתחייה הרגש הלאומי היהודי כפן פוליטי מוחשי, מצב שגרם לזויכוח ממושך ולמצב מורכב בקרב יהודי איטליה.

הפולחן כיצירה אנושית והיסטורית, ובתור שכזאת - ניתנת לשינוי לטובת היהדות; טובה זו דרשה התאמת הפולחן ושיפורו כדבק חברתי במפגש בבתי הכנסת. דבר זה, הפיכת הפולחן למכובד יותר, חייב ביטול המנהג המכוער שריח כסף נדף ממנו של מכירת הקריאה בתורה למרבה במחיר וכן את היטול הרמת הקולות הגסה בשעת אמירת התפילות שלרוב לא נהגו כראוי והתלוו לעתים לביטויי הפליה חברתית כלפי שכבה פלבאית פשוטה ונאמנה לאמונות טפלות. השאיפה לחברה יהודית מעודנת ומתקדמת התבטאה גם בהתעניינות באישה ובשאיפה לקדם את השכלתה והינוכה. בלי להגיע עד בקשת הביטול של הפרדת המינים בטקסי הפולחן, שיבח כתב העת את האופי השוויוני והמודרני של טקס נישואין שערך בעיר גוריציה הרב יצחק שמואל רג'ו, אחד מגדולי החכמים של מדעי היהדות ובעל נטיות רפורמיסטיות. כן פורסמה בהרחבה באותו כתב עת הידיעה על חידוש נוסף: הנהגת טקס "בת מצווה" שנחוג בבית הכנסת של העיר ורונה.³ כתב העת גם הזכיר סופרות ומשוררות יהודיות כדוגמה של אמנציפציות נשים מתונה בגבולות המוכתבים על ידי התקופה.⁴ בגוונים אקוטיים ובמטרה להבליט את הניגוד, תוארו תנאי הנחיתות של הנשים בארצות הברברים.⁵

גם הרפורמיסטים, להבדיל מהרפורמיזם הרדיקלי הגרמני, שמרו מעל דפי כתב העת על הרעיון ועל המונח של "האומה היהודית", הן כמורשת העבר והן מתוך כבוד עצמי כקבוצה. אחד הכותבים, שחתם על מאמריו "XY", שאף לייסד את "המפלגה הדתית האמיתית" על יסוד הרגש הלאומי, החינוך הדתי וקיום טקסי פולחן מכובדים.⁶ באמצע הדרך בין שמרנים לרפורמיסטים אפשר להבחין בעמדות לא ברורות, כאלה המפנות את ביקורתן לכאן ולכאן, כמו עמדתו של הרב הצעיר מוונציה דוד ו. טדסקו ושל אדם נוסף, שמוצאו כנראה מתבל פיימונטה, שחתם על מאמריו באותיות העבריות שיין ויו"ד, ראשי תיבות של שארית ישראל או שארית יעקב (בעברית במקור); בזאת הוא הגדיר את עצמו כאחד המאמינים המעטים האחרונים שנמסרה להם שליחות הצלת היהדות והמשכיחה במשבר הקשה שהיתה שרויה בו. טדסקו לא סבר שחידושים בפולחן יהיה בהם כדי לעורר את האדישים, אבל תמך ברפורמה בהוראת הדת, רפורמה שתשפיע על הדור הצעיר ותיאבק נגד האדישות מצד אחד ונגד השמרנות צרת האופקים מצד שני.⁷ הוא התחמק מהקשר בין לימוד חוקי הדת ובין קיום המצוות ולא פירט כמה מהן יש לקיים ובאיזה אופן. הכותב שחתם "שארית ישראל" היה כאמור קרוב לזודאי תושב פיימונטה, מפני שבמאמריו בגיליון האחרון, אחרי הבעת דעתו, הביא מעין דין ותשבון של טקס הענקת פרסים בבית המדרש לרבנים של טורינו וגם תקציר של הנאום שנשא הרב הראשי של פיימונטה, לליו קאנטוני (Lelio Cantoni). הוא תיאר במילים מתמירות את משבר היהדות ותקף גם את השמרנים וגם את הרפורמיסטים: "מעולם לא היה ישראל במשבר קשה כמשבר שבו הוא שרוי היום... היום, בהיותו גולה, נודד, בלי מולדת, בלי מזבח וכוהנים; היום, כשאנו נאמן לאלוהיו, אובד בדרכים שאינן מוליכות למטרתו; היום, כשהוא רחוק מרוח דת אבותיו כרחוק מורח ממערב, לא נשארת בלב איש כל תקווה לישועה. היום, אחרי שאבד לו הקיום המדיני, רוצה הוא לאבד את הקיום הדתי. וזאת מפני שאווננו אטומות להפצרות של המעטים האוהבים אותו בכנות,

פארמה בצפון איטליה – ערש העתונות היהודית-איטלקית

העתונות הליברלית מנתה או כתבי עת מעטים לענייני תרבות, שהבולט בהם היה *La Rivista europea* ("כתב העת האירופי") ממילנו בעריכת קארלו טנקה (Carlo Tenca). בעקבות קאטאנאו (Cattaneo) התעניין כתב העת בנושאי יהדות והיה פתוח לפני יהודים שחתמו על מאמריהם בשמם המלא - סימן מובהק של הזמנים המשתנים: ג'וזפה רוורה (Revere); ג'וזפה לוי (אינני יודע אם מדובר ברב מפיימונטה או באדם אחר בעל אותו שם); א.ג. באזווי (Basevi). עורך דין ממאנטובה שהתגורר במילאנו.¹⁵ קרוב לוודאי בהתערבות אותם יהודים זכה כתב העת היהודי למאמר נאה חתום בראשי התיבות A.B.G. – כנראה של באזווי – בגיליון מארס-אפריל של *La Rivista europea*. העתון *La Gazzetta di Parma* התעלם לעומת זאת מכתב העת היהודי שהופיע בעיר, אך שפרסם בעצמו ידיעות על היהודים.¹⁶

התקרבות יהודית-נוצרית

רוביגי נמנע מכל פולמוס עם העולם הנוצרי או מכל תלונה נגדו, ובסקירת העבר הקשה והכואב האשים ברדיפות את הזמנים, ולא בני אדם ודתות, בניגוד למה שעתידי להיעשות בגלוי בעתונות שלאחר האמנציפציה. גם אברהם פזארו, בנאום שנשא ב"חברה היהודית לתרבות" בעיר פרארה, שבו סקר את הספרים ללימוד היסטוריה בבתי הספר היהודים, יעץ להימנע מהבעת טינה בגלל הסבל שסבלו אבות

ובשיגעונו הוא פותח – המטורף! – את לבו לפלגים קיצוניים הנלחמים בפראות בתוכו ואשר היו מוליכים אותו לאחרית מרה, אילו היתה ההשגחה העליונה מרשה זאת.¹⁷ את השמרנים, השוכחים שהתנועה היא החוק שהבורא אינו מניח להפך לעולם, כינה עלובי נפש. את הרפורמטורים כינה חסרי תבונה משום ששכחו כי התנועה צריכה להיות הדרגתית. מול הדילמה שמרנות-רפורמיזם ונוכח חומרת המשבר המתואר מצא את "מלת הקסם", כהגדרתו, ב"הינוך", ובה הנחמה של סיום אופטימי. אותו סופר, שאינני יודע כרגע את זהותו, פרסם בכתב העת גם סיפור שנקרא "זמראלדה", אך פרסומו הופסק אחרי שני פרקים. בראייה לאחור, משתקפת בו הרגשת משבר קודרת ששררה ערב גירוש ספרד בקהילה שהיתה בעבר עשירה ופורייה. עוד אשוב ואדבר עליו.

אין ספק שכתב העת ניבא את האמנציפציה ורצה להכין את יהדות איטליה לקראתה בדרך של זהירות, של אמון ושל תקווה כלפי העולם הנוצרי הסובב אותה וכלפי הממשלות והתקדמות דעת הקהל. השימוש בשיטה זו נבע בראש וראשונה מטעמי זהירות מפני הצנזורה. ונשים לב לעובדה שהופעת כתב העת החלה שנתיים לפני פרסום החוקים החדשים על העתונות, קדמה לעתונות הליברלית ובישרה אותה. אבל לא פחות מזה נבעה השיטה מטקט ומרצון עז במגע עם העולם הנוצרי, שבמבט אופטימי הבחינה בו בהתפתחויות מבטיחות.

זמנו, ראה אותה כמנוגדת לנטיות הטבע הנשי ולמגבלותיו. מנקודת ההשקפה היהודית שלו, סכלנית אך גם פעילה, טען ג'וזפה לוי שבמקום לבקש את האמנציפציה, על היהודים להשיגה על ידי מעשיהם החיוביים, כלומר כאשר יהיו היהודים בשלים לקבל את האמנציפציה, המדינות הנוצריות יעניקו להם אותה. הצנזורה העצמית התלוותה פה לתחושה ביקורתית מוגבלת של ההתנגדות החיצונית לאמנציפציה, שעדיין היתה קיימת, אם כי במידה פחותה, והיתה תוצאה של המחויבות למאמץ הרפורמיסטי הפנימי. שכחו, או העדיפו שלא להזכיר, שהאמנציפציה כבר הושגה חמישים שנה קודם לכן ושאותן חמישים שנה אבדו בגלל ביטולה על ידי השלטון האוסטרי. התוצאה היתה איחור שלא היה אפשר להאשים בו את היהודים, על אף כל החסרונות האפשריים שלהם. ואולם האשמה והביקורת העצמית, בלי שמץ של שנאה עצמית או זלוזל עצמי, היו מלוות באהבה גאה לעם היהודי וברצון עז להתעלות. וכך אמר זאת ג'וזפה לוי: "נאהב איש את רעהו באהבת אמת, נשוב ונלחץ איש את יד חברו כאחים, אל נתבייש בשמנו, נפאר אותו כמעשינו הנעלים ונתגאה בו. נוכיח שמהשבותינו אינן סגורות עוד בין כותלי חנויותינו האפלות, אלא שאנחנו יודעים לחקות את האומה הגדולה שהמסחר הוא סמלה, אך השכילה לקיים עסקים ומסחר לצד השכלה ותרבות מפוארות ופילנתרופיה רחבה. נוכיח שדתנו אינה מתנגדת למדע או לאמנות, נזכיר שבית המקדש הראשון קם בתוך המדע, האמנות והתרבות היהודית של מלכות שלמה המלך. ואילו נשמרו מעלותיו של המלך הזה בו וביורשיו, אילולא זכתה ארץ ישראל לתלאות מדיניות כואבות רבות כל כך, מה שהנחילה אתונה לעולם היתה מנחילה גם ירושלים - מלבד דת האל."²¹

באמירה זאת נשמעו הצער על ההידרדרות הממושכת והשאפה לחידוש גדולה כנספת. לפי תפישתו של לוי, היה לגדולה הזאת היבט היסטורי-מדיני שהיהדות היתה עשויה למלא בהפצת התרבות האירופית, באמצעות הקשרים של יהדות המערב עם קהילות המזרח: מה שאכן יתרחש ויעניין במידה מסוימת ממשלות ושירותים דיפלומטיים. מנקודת ההשקפה הזאת קל להבין את נטילת האחריות מצד היהודים - מעבר לצנזורה העצמית ולדחיית ההתנגדות האנטי-יהודית. פירוש הדבר שהשיפור האישי המהותי עלה בחשיבותו על האמנציפציה, וזה עתיד מן הסתם להיות התגמול על אותו שיפור. על כל פנים, חייו הקצרים של כתב העת ערב האמנציפציה היו ספוגים תחושה וציפייה לבואה הקרב. העולם הנוצרי והעולם היהודי הלכו והתקרבו, והכותבים בכתב העת דאגו שהמיעוט היהודי יגיע מוכן היטב למפגש וידע להשתלב בזמנים החדשים. רפאלו לאמברוסקיני (Raffaello Lambruschini), עורך העתון *La Patria* ("המולדת") שראה אור בפרינצה, כתב בשנת 1847 שדעת הקהל כבר פתרה את הבעיה, ולא נותר אלא שגם החוק יעשה זאת. באווירה הזאת נקטה המערכת של *La Rivista israelitica* קו של אדיבות כלפי חוץ ושל התחדשות כלפי פנים. במסגרת ההתמנות והקשרים ההדדיים המתהדקים ומתוך ציפייה לשוויון, נראו הגבלות ההווה נסבלות בהשוואה לרדיפות העבר. משום כך, צוטטו בדפי כתב העת לצד חכמי ישראל גם סופרים נוצרים מודרניים כמו דה פו (De Foe), ויקו (Vico), בואלו (Boileau), מוראטורי (Muratori), קאמבאסר

אבותינו; הסבל הזה, "על אף היותו איום ונורא", היה תלוי "בנסיבות הזמנים ובמנהגים ברבריים שדבקו בבני אדם אחרים ואולי אף באותם אבות". הוא יעץ, לעומת זאת, להבליט את אנשי המעלה מעמים אחרים ומדתות אחרות שהרעילו ועודם מרעיפים מטובם על היהודים.²² אווירת הרדיפות ועלילותיהן מצויה בחלק הספרותי של כתב העת, והיינו בסיפורים בעלי רקע היסטורי, אשר בכל מקרה לא התרחשו באיטליה. היהודים ברומא עדיין חיו מאחורי שערי הגטו, ועדיין היה גתוג הטקס השנתי המשפיל של ההשתחוות לפני בכירי העיר ביום הראשון של הקרבנבל, ואילו רוביגי הביע באותה עת רגשי תודה לאפיפיורים שהגנו על היהודים בשופכם קיתונות של אש וגופרית על הרודפים. כאשר היו כל המבקרים הזרים תמימי דעים בתיאור התנאים המחפירים השוררים בגטו של רומא, הטעים הרב טדסקו בסקירת אלמנך יהודי-גרמני שהתלונן על התנאים בגטו, שתודה לאל, איננו חיים עוד בזמנים כה עצובים, ובעירו של האפיפיור "לא נראים מראות שכאלה בשנת 1845".²³ בדין וחשבון על תוכנית להקמת בית ספר בקאזאלה מונפראטו נכתב שכדאי להעניק לילדי המשפחות האמידות השכלה מסוימת, גם אם באשמת הגורל (הדגשה שלנו) לא יוכלו לשאוף לקבלת משרות ותפקידים ממשלתיים.²⁴ זאת היתה תחבולה אופיינית של שימוש בלשון נקייה מול הצנזורה. מקרה דומה היה כאשר נדרש העתון *L'Indicatore genovese* ("הסמן של ג'נובה") לעונש המאסר שנגזר על סילווי פליקו (Silvio Pellico): נכתב שם שפליקו נענש מידיהם של ה"pedanti" ("המדקדקים", "הקפדנים"), כלומר אויביו הספרותיים, מאחר שלא היה אפשר לכתוב שנענש מידי שלטונות אוסטריה. הזהירות הגיעה עד כדי כך שקבלת היהודים בעולם הנוצרי הוצגה כתלויה אך ורק ביהודים. כך כתב רוביגי: הילד שגדל לעקרונות הקדושה, לפשטות של מצוות האל, ירים את ראשו בשלווה, בוטח במצפונו, ולא יפחד להושיט את ידו לעולם כולו, מפני שאיש לא יסרב ללחוץ אותה כיד של אה.²⁵

מקבילה מהצד הנוצרי לאופטימיות הזאת באה מלאופולדו צ'מפיני (Leopoldo Cempini), שחתם בשם העט בארדו דה בארדי (Bardo de' Bardi) ב-*La Rivista di Firenze* ("כתב העת של פרינצה") מיום 28 בספטמבר 1847: "היהודים יצאו מהגטאות שלהם, התחילו לגור בכל מקום בעיר והם זוכים לכבוד, ואני יכול אף לומר - לאהבה. הם באו אתנו לחגים שלנו, למסיבות שלנו, בלא שאיש יירתע מהם. לחצו את ידינו כידידים, וכידידים ובלבביות השבנו את לחיצת היד, מפני שידענו כי כנים הם ומפני שהבחנו שהם משוכנעים באותם חוקי מוסר שאנו מוקירים כדת ראשונה. אחרי ההנחה הנובעת מהכרה פנימית של חופש המצפון והדת, לא מצאנו שוני ביניהם לבינינו אלא בדת ובמצפון, והם שווים בשאר הדברים ומעוניינים - לא אומר לחקות אותנו - אלא לפעמים להקדים אותנו בהישגי התרבות." ואף על פי כן, צ'מפיני, כמו קתולים ליברלים אחרים, ביסס את הפתיחות הזאת על חובת הנוצרים להמלה ולסליחה, כשהוא עדיין רואה כמובן מאליו את הפשע של רצח אל שפשעו היהודים בעברם הרחוק. ואולם הוא טען שגם הנוצרים חטאו כשהתמהמהו כל כך לסלוח בניגוד למה שהטיף ישו מעל הצלב. הגיע הזמן לא רק לשנות את הגישה ליהודים, אלא גם להעניק להם אמנציפציה מלאה, לעומת זאת, במאמר אחר, לא הסכים צ'מפיני לאמנציפציה של האשה, מפני שכיאה לגבר בן

לשירים ולכתבים שונים מצד היהודים, עד שהיה אפשר לדבר על תמיכה יהודית ייחודית בשנים 1847-1848. ביטוי מעניין להדדיות נתן הכומר לואיג'י קרשולי (Luigi Crescioli) כשפרסם בכתב העת *L'Italiano* בבולוניה *Lettera di un prete agli israeliti tutti* ("מכתב של כומר אל כל היהודים"). המכתב פורסם בגיליונו האחרון של כתב העת היהודי.²²

גיליון 11 ואחרון

מאוחר יותר היה רוביגי קציין בצבא הפיימונטי ובצבא האיטלקי, אך כשכתב לפני שנת 1848 היה זהיר גם בנושא ה"איטלקיות", בגבולות הנאמנות ההכרחית לדוכסות של פארמה, אחת המדינות שלפני איחוד איטליה. ואף על פי כן לא נעדרים מכתב העת רמזים של אהבה למולדת האיטלקית. בפנייתו באבירות ובאדיבות גברית לנשים היהודיות באיטליה, כתב העורך שהוא קורא על פניהן את החיוניות של המזרח ואת "הרגשות האמיצים של בנות איטליה". במאמר הספד לרופא צ'וארה אוזיליו (Cesare Usiglio), בן מודנה שעקף לקורפו, הזכיר רוביגי את העזרה שהושיט הרופא היהודי לגולים אחרי שנת 1831 ודאג לציין שלא עשה זאת ממניעים פוליטיים אלא מתוך אהבת הווילת. ואף על פי כן התייחס לאירועים אלה מתוך אהדה לפטריוטים: "בשנת 1831, כאשר זעזעה רוח מהפכנית את מרכז איטליה, נאלצו אותם צעירים שהניפו את הדגל החדש לברוח ממולדתם; תרחק מקרוביהם ומחבריהם, חסרי כל ואף רעבים, הם בכו על אדמת נכר. לשווא הציעו להשכיר את שכלם ואת כוח עבודתם תמורת פת לחם. אבוי, מי שאינו מרחם על הגולה האומלל, לא יעלה על נס את נפשו החדורה רגשות נעלים! אנו יודעים ממקורות מהימנים שצ'וארה אוזיליו העמיד פעמים רבות את הונו לרשות הפליטים האיטלקים, לא מתוך התלהבות פוליטית, לא מתוך שנאה ולא בגלל עקרונות, אלא רק מתוך אהבת הווילת ומתוך רצון להושיט עזרה למי שנזקק לה."²³

בגיליון 11, האחרון, כשנדרש רוביגי ליהודי מדינת לומבארדו-ונטו, הוא הכיר במעלות הטובות של השלטון האוסטרי, אבל כבר נטה בגלוי לצד האיטלקי: "בחבל היפה של איטליה הנמצא תחת שלטון קיסרות אוסטריה, בעריו הגדולות והעשירות, בין תושביו המשכילים והתרבותיים, נמצא מספר ניכר של אחינו היהודים. בנים למולדת משותפת, מאמינים באותה אמונה, הם מעוררים בנו אהדה חמה ביותר, ועל אחת כמה וכמה הם זוכים בה מפני שהם מראים בבירור שהם בני אדם הפועלים לטובת הדו-קיום החברתי... הם אינם כגוף מת בתוך ציבור חי, אלא שואבים חיים מהעמים-האחים, הולכים בעקבותיהם ומתחברים אליהם בדרך לתרבות המתפתחת. אבל בגלל כל אלה אינם רוצים לשכוח את השם המחבר אותם ללאומיות הדתית... יישמע נא השם 'איטלקי' מחובר לשם 'יהודי'; ולא נסמיק מכך כאשר גריגש כי אנו מסוגלים להקריב את רכושנו ואף את תיינו למען מולדתנו." הנכונות להקרבה למען המולדת רמזה על אפשרות של מלחמה בין איטליה לאוסטריה. אבל בתיאור זה של פתיחות ושל רוח פטריוטית הדגיש רוביגי שוב את הקשר היהודי של "הלאומיות הדתית", שבו הגדיר את שם התואר ונימק את הזהות האתנית הנבדלת האמורה בשם העצם: היהודים שהיו לחלק בתקומה האיטלקית נשאר מיעוט אתני, המאופיין על ידי הגורם הדתי. האפשרות שההבחנה והשילוב

רחוב היהודים בפארמה בשלהי המאה ה-19. הכניסה לבית הכנסת, משמאל

(Cambacères), ג'ויה (Gioia), אפורטי (Aporti) וג'וברטי (Gioberti). כתב העת הקדיש מאמר ארוך שהופיע בשלושה פרקים לתולדות היהודים בטוסקנה, לתרומתם ולהתקדמותם, ומאמר נוסף עסק ביהודים בלומבארדו-ונטו, שגם מצבם היה טוב. העורך אף סקר את התנאים במדינות איטליה השונות ואת ההבדלים הגיכרים בין מקום למקום, והביע את תקוותו למפנה כללי לכיוון האמנציפציה. דווקא מהמקום שהמצב בו היה הגרוע ביותר, מרומא, בא את השינוי, בדמות התקנות הראשונות ואופן הדיבור החדש של האפיפיור פיוס התשיעי, אשר עודדו יותר משהתכוון את התנועה הלאומית והליברלית שנכנסה לשלב חדש עם אירועי שנת 1848 (שנת "אביב העמים") באירופה. האפיפיור קלט את סימני הציפייה שפשטה בהמונים והפך את הקיפאון שאפיין בעבר את שלטונו וישוב לאפיין אותו במהרה. יחד עם העתונות והחוגים המתונים קיבל *La Rivista israelitica* בסיפוק רב את מעשי האפיפיור, מעשים ששימשו השראה לדברי שבו,

Rivista europea.²⁵ במסה הזאת נטען שהקבלה על יצירותיה העיקריות (ספר היצירה והזוהר), מקורן בימי המשנה, בניגוד לביקורת בת אותה תקופה שקבעה כי מדובר בזיוף שנוצר בימי הביניים המאוחרים. ביחוד צוין משה דה ליאון, אך בין הפרשנים הוזכר רק ליאופולד צונץ (Leopold Zunz), שהסכים לקיומו של מקור מימי הביניים הקדומים, כאשר ראנדגר הזכיר את ליאון דה מודנה, בכוונה להרחיב עליו את הדיבור אחר כך. לא היתה כל התייחסות לשד"ל, שטרם יצא בגלוי נגד הקבלה, אבל כבר אז לא קיבל את התיזה על קדמוניות היצירה המיסטית. פראנק, לעומת זאת, הגן על משה דה ליאון מפני האשמה שכאילו היה הוא מחבר ספר הזוהר. לדעתו, אילו היה דה ליאון מסוגל לבנות בעצמו יצירה כזאת, היה רוצה ששמו יתפרסם וגם היה נמנע מהאנאכרוניזמים הבולטים, ואילו היה תמים, היה חוטא באנאכרוניזמים חמורים עוד יותר, והיה נכשל לדוגמה באזכורים של הנצרות. מתוך אלמנך גרמני הובאה ביוגרפיה קצרה של יוסף פרל, מהנך ודמות בולטת בהשכלה הגרמנית. הביוגרפיה היתה פרי עטו של מי שהיה רופאו, נתן הורוביץ. החסידות תוארה בה בצבעים קודרים

ויכלו להתקיים בכפיפה אחת הובטחה על ידי השתתפות איכותית ונלהבת בחיים האיטלקיים. השתתפות זו היתה עכשיו ודאית ומעל לביקורת העצמית של העבר, מפני שהיה מדובר בקהילות המתקדמות של לומבארדו-ונטו ובעיקר מפני שהתקיימה למעשה באקלים ההתלהבות הפטריוטית.

בעל המאמר על היהודים בטוסקנה הביא בראש הפרק שפורסם בגיליון 6-7 מדבריו של הפוליטיקאי המהפכן ז'אן-ז'אק-רוז'י דה קאמבאסר (1753-1824), שהיה שר של נפוליאון ולימים מונה על ידו לדוכס של פארמה. הוזכרתו בפארמה דווקא של איש זה, שבעת הרסטורציה גורש כרוצח המלך, היתה טעות או התגרות בצנוורה.

ביוגרפיות של אישים

כתב העת היה מאגר של תרבות יהודית. הוא תרם להפצת דרשות ותשובות ולהשתתפות פעילה של רבנים גם מעבר לגבולות קהילותיהם. כן פרסם כתב העת ביוגרפיות קצרות של אישים יהודים (בני הזוג מונטיפיורי, יוסף פרל, סלמונה היינה, סימונה מלמל ואחרים) ומילא

שלושה מגדולי ההוגים של היהדות האיטלקית באמצע המאה ה-19. מימין לשמאל – שמואל דוד לוצטו, מרקו מורטרה, לליו דלה טורה

והיתה נושא ללעג חריף מצד הגיבור, שבצעירותו הוקסם ממנה, או שמא נפל ברשתה.

החלק הספרותי של כתב העת כלל שתי יצירות: האחת, סיפור בחתימת F.M. שנושאו מעשי טבח שנעשו ביהודים במאה ה-14 על ידי כנופיית רועים (הידועים בכינוי "הרועים הצעירים") שעברה מספר לדרום צרפת וסופה שפורקה על ידי המלך הקאפטינגי פיליפ הארוך.²⁶ היצירה השנייה היתה רומן בחתימת שיי"ן יו"ד, שכבר הוזכר לעיל. פרסום הרומן הופסק אחרי שני פרקים. נושאו היה יהדות ספרד ערב הגירוש ושמו "זמראלדה", על שמה של אשה.²⁷ בסיפור הבדיוני על

תפקיד חשוב בהפצת מידע על חיי היהודים באיטליה ומחוצה לה, בתוספת ידיעות מהקהילות השונות וציטוטים מהעתונות. כמו כן מצאו בו את מקומם מחקרים בנושאי תנ"ך, תלמוד, הלכה וליטורגיקה, קטעי תרגום מהתנ"ך ומשירת יהודה הלוי, שירה וסיפורים.²⁸ כתב העת הביא לידיעת הקוראים את שמו ופועלו של קאניולי (Cagnoli), משורר נוצרי חובב תנ"ך; כן ניסה להתקרב לקבלה – שלא זכתה בדרך כלל לאהדה בתוך התרבות היהודית של אותה תקופה – על ידי פרסום מאמר של ראנדגר על כתביו של אדולף פראנק (Adolphe Frank), שכבר זכו לסקירה של אנג'לו פאווה (Angelo Fava) ב-

2. B. Di Porto, *Dopo il Risorgimento, al varco del '900* Gli ebrei e l'ebraismo in Italia. "La Rassegna mensile di Israel", 47 (1981), pp. 19-41
3. B. Di Porto, "Echi e Commenti," *Un periodico tra le due guerre mondiali. I. Achille Loria direttore di "Echi e Commenti" (1920-1928)*, Pisa s.d., pp. 31-32
4. *Dell'emancipazione israelitica (Dalla Gazzetta Privilegiata di Venezia)*, in "Rivista israelitica" 10, pp. 650-652
5. (G.A.R. [G.A. Randegger], *Ebrei, Giudei o Israeliti*, "Rivista israelitica" 11, pp. 702-705
6. M. Mortara, *Studi ghemarici*, R.I. 3-4, pp. 137-157
7. *Prezzo dell'eguaglianza* - מחיר השוויון - הוא כותרתו של הספר מאת ג. לוצאטו וגרה (G. Luzzatto Voghera), שכותרת המשנה שלו היא: *Il dibattito sull'emancipazione degli ebrei in Italia (1781-1848)*, Milano 1998
8. *Lezioni di morale del prof. S.D.L.*, in R.I. 8, pp. 473-489
9. על הטקס הראשון של כניסת נערות לעול מצוות בבית הכנסת הגדול בוורונה R.I. 10, pp. 620-623, 1846, ראו: 3-4, pp. 180-187; C. Ro L.G., *Due poetesse italiane poco note*, R.I. 3-4, pp. 180-187; C. Rovighi, *Scritti di tre israeliti italiani intorno alla donna*, R.I. 6-7, pp. 381-407; P. Padoa, articolo-resoconto sul discorso pronunciato a Livorno da Salvatore De Benedetti in suffragio di Rachele Bonfil vedova Vais Villareale, R.I. 10, pp. 624-633
11. *Israelite di Barbaria*, R.I. 1, p. 64
12. ראו המאמר הנזכר בהערה 8, שכותרת המשנה שלו היא: "רגש לאומי - הינוך דתי - כבוד הפולחן".
13. D.V. Tedesco, *Della riforma di culto*, R.I. 1, p. 64
14. *Distribuzione de' premj agli alunni del Collegio israelitico in Torino*, R.I. 11, pp. 705-713
15. בעניין ההדים שערר *La Rivista israelitica* ב-*La Rivista europea* ראו בודו-שבועון: 4 (1996), n. 4, p. 22 e n. 6, p. 34
16. על נושאים יהודיים ב-*La Gazzetta di Parma* כתבתי ב: "Il Tempo e l'Ida" 4 (1996), n. 2, pp. 11-12, n.3, pp. 15-16
17. *Discorso pronunciato da Abramo Pesaro alla Società israelitica di lettura esistente in Ferrara*, R.I. 9, pp. 559-674
18. סקירה של דו. טדסקי על: *Kalender und Jahrbuch für Israeliten auf das Jahr (1847) 5607*, Wien 1846 R.I. 11, pp. 687-693; בתוך: R.I. 11, pp. 687-693
19. *Progetto d'un istituto d'istruzione a Casale (Monferrato)*, R.I. 10, pp. 644-650
20. C. Rovighi, *Discorso preliminare*, R.I. 1, pp. 1-28,
21. G. Levi, *Gl'Israeliti e il loro idioma come veicolo d'incivilimento umanitario*, R.I. 11, pp. 649-698
22. R.I. 11, pp. 722-724. המכתב פורסם שוב ב-*L'Italiano* 31 באוגוסט 1847.
23. R.I. 6-7, pp. 429-442
24. R. I. n. 1, pp. 52-57, ode di E. Pincherli a Davide V. Tedesco
25. A. Fava, *La Kabbala o filosofia mistica degli ebrei*, in "Rivista europea", giugno 1844, pp. 661-682
26. F.M., *I pastori di Spagna (secolo XIV)*, n. 5, pp. 313-319
27. *Smeralda*, n. 2, pp. 124-135, n. 3-4, pp. 232-248
28. אחיו של צ'ורה רוביגי, אנג'לו, שהתגייס אף הוא לצבא הסבאודיאני, נפל במלחמת קרים. לאחרונה, אחד מצאצאיו, גנרל בצבא האיטלקי, פרסם ספר על החיילים ממוצא יהודי ששרתו בצבא איטליה (Alberto Rovighi, *I Militari di origine ebraica nel primo secolo di vita dello stato italiano*. Roma, Stato Maggiore dell'Esercito, Ufficio storico, 1999)
29. סיפור המעשה והמכתבים מובאים ב: "Il Tempo e l'Ida" 1 (1993), n. 10, p. 61, n. 11, p. 65, n. 13, p. 73, n. 14, pp. 77-78, n. 15, p. 84, n. 16, p. 85, n. 17, p. 88, n. 19, pp. 96-97
- העבר, בין גדולתה של יהדות ספרד לבין שקיעתה, משתקפים האידאלים של אליטה מתחדשת, ששאפה למקבילה האיטלקית - או הים תיכונית - של ה-*Bildung* (חינוך, השכלה): אבל הכותב נכשל בכמה סתירות גסות: מצד אחד דיבר על הפילוסופיה של הרמב"ם כעל דוגמה של יהדות נאורה, ומצד שני, בהערת הקדמה, התנגד כמו לוצאטו לרציונליות הסופיסטית היוונית שלה, שבה ראה את מקור הפלפול התלמודי. גיבור מופת היסטורי בסיפור הוא דון יצחק אברבנאל (1508-1437), שתמך בהונו במלכים נוצרים והיה שר בממשלותיהם, ובעת ובעונה אהת היה הומניסט יהודי ונציג הרוח הטובה של האומה. אברבנאל מקבל את האידאליסט הצעיר מאיר במסגרת השאיפה המשותפת לערכים העליונים באותה תקופה שגורות המלוכה הקתולית עומדות להרוס את החברה היהודית, שסימני ההתנוונות כבר ניכרים בה. הרגישות הכואבת של מאיר, בניגוד לסוחר אהרן - בעל ראייה מסורתית צרה ואינדיווידואליסט פשטני - מדברת בקולם של רוביגי ושל המחדשים היהודים ערב האמנציפציה, אך בגרסה קודרת ומיאושית: "הכל עסוקים בענייניהם הפרטיים, איש אינו מביט עוד אל עתיד האומה ועל המצב הרוחני הנורא שדלת העם נתונה בו. עניינינו מידרדרים, נשכחים כמעט מלב כל; את דת הרוח מחליפים טקסים חומרניים ריקים מתוכן, שאינם מדברים ללב ולשכל".
- הופעת כתב העת הופסקה לפתע פתאום, בזמן שכבר ניתן היה לשמוח על האמנציפציה ולעקוב אחר צעדיה של יהדות איטליה בעיצומם של ימי הריסורג'ימנטו (ההתעוררות הלאומית). מחויבותו של העורך לריסורג'ימנטו האיטלקי היתה אישית והוא הקדיש לה את כל עתותיו; בתור מזכיר הממשלה הזמנית בעירו מודנה, בתור צוער באקדמיה הצבאית ובתור קצין ולוחם, ואחר כך בתור היסטוריון צבאי ובתור חבר במינהל המקומי של עירו ושל המחוז באיטליה המאוחדת, נשאר רוביגי נאמן ליהדותו והיה חבר במועצת הקהילה של מודנה, אך נטש את דרכו בעתונות היהודית.²⁸ אחרי חמש שנים ארוכות של הפסקה קמה עתונות זו שוב בפיימונטה, כלומר במדינה היחידה שיחד עם החוקה החדשה שמרה גם על האמנציפציה. כתב העת השני היה *L'Educatore israelita* בעריכת ג'וזפה לוי, שסימל המשכיות של *La Rivista israelitica*, אבל לא הזכיר אותו במפורש כתקדים. את תפקיד העורך חלק לוי עם עזרא פונטרמולי (Ezdra Pontremoli). ניסיון הנעורים של רוביגי היה חשוב גם לעורך שאמנם היה הילוני, אבל רחש כבוד לתפקידם הרם של רבנים וחכמים והיה קשוב לדעותיהם. בראש וראשונה זכה לכבוד שד"ל: בגיליון הראשון של כתב העת פורסמה חליפת המכתבים בינו לבין מנחם מקס ליליינטל, מנהל בית הספר היהודי בריגה. ההתכתבות דנה בתוכנית להקמת בית מדרש לרבנים ברוסיה הצארית, בחסותו של השר והרפורמטור הרוסי סרגיי סמנוביץ אובארוב.²⁹
- תרגמה מאיטלקית: גרציאלה דנון
- המאמר הופיע במקור ב- "*Materia Giudaica*", כתב העת של האגודה האיטלקית לחקר היהדות (גיליון מס' 5, 1999).
- ***
1. *Al dottor Samuele Liuzzi di Reggio. Lettera riguardante gli Israeliti italiani scritta da Sabatino Sacerdoti*, Parma, 1 di novembre 1843